

Rusmir Djedović

GRAČANICA - PRIMJER STOLJETNE TOLERANCIJE I SUŽIVOTA U BOSNI I HERCEGOVINI

Ovaj prilog je pripremljen kao jedno od uvodnih izlaganja za Okrugli sto na temu "Civilno društvo i tri monoteističke religije", koji je održan u Gračanici februara/veljače 2005. godine u organizaciji Centra za promociju civilnog društva - Gradačac i Fondacije Konrad Adenauer - predstavništvo Sarajevo, a u okviru teme "Etičke osnove modernog društva". Izlaganje je zamišljeno i koncipirano kao podsticaj za dijalog učesnika Okruglog stola, kako onih mlađih (pretežno učenika Gimnazije u Gračanici), tako i onih nešto starijih (predstavnik nevladinih organizacija i udruženja građana, javnih, vjerskih, kulturnih i drugih ličnosti iz Gračanice).

Opće napomene o civilnom društvu

Svako društvo i organizovana društvena zajednica je istovremeno i složen kompleks različitih pojedinačnih i grupnih kulturnih, religijskih, političkih i ekonomskih svjetonazora i interesa. Naposljetku, svaki pojedinac je manje ili više osobit i različit od drugih po svojim interesima i potrebama koje iz njih proizlaze.

U današnjem društvu sve više dobija na značaju razumijevanje kompleksnosti različitih interesa i identiteta građana. Oni se nužno ostvaruju kroz slobodu kreiranja vlastitog života, svjetonazora, etike i morala. Praktično ispoljavanje jednake slobode i prava svakog građanina je osnov pravednog i demokratskog društva.

Velika složenost pojedinačnih pogleda na život i društvo, kao i interesa i potreba, dovo-

di do stvaranja brojnih društvenih grupa sa zajedničkim interesima. Na principu slobodnog udruživanja građana i društvenih grupa, formiraju se društvene organizacije, koje najčešće zovemo nevladine organizacije.

Slobodno udruživanje građana je u funkciji usklađivanja brojnih različitosti (npr. vjerskih, etničkih, kulturnih), postizanja vrijednih javnih ciljeva i unapređenja zajedničkog dobra. Takvo ostvarivanje interesa i ciljeva, kroz slobodno formirane društvene organizacije, doprinosi jačanju pluralističkog društva i stabilne društvene kulture (multikulture). Na ovaj način ispoljena i organizovana različitost daje novu snagu pluralističkom i multikulturnom društvu.

Veliki broj dobrovoljno organizovanih društvenih grupa (asocijacija, udruženja), a koji nisu dio vlasti, u osnovi čine jako civilno društvo. Civilno društvo je neka vrsta protuteže vlastima i bitan je činilac modernog demokratskog društva. Kako razvijeno civilno društvo često limitira i koriguje vlast, imamo pojavu da totalitarni i autoritativni sistemi sprečavaju njegov razvoj. Nasuprot tome, u demokratskim društvima vlast omogućuje civilnom društvu nesmetan razvoj, kao vrlo važnom činocu u stvaranju modernog društva koje odgovara svim njegovim građanima.

Neke od navedenih postavki karakteristične su za područje Bosne i Hercegovine kao i Gračanice i njene okoline tokom cijelog zadnjeg milenijuma, kroz sve pojedine historijske periode (srednjovjekovni, turski i suvremeni). Ističu se sve pozitivne vrijednosti višestoljetnog (pa i milenijumskog) multikulturnog i multireligijskog bosanskog društva.

Multireligijska tradicija u Bosni i Hercegovini

Iako na teritoriji Bosne i Hercegovine možemo pratiti vrlo bogato i raznoliko ispoljavanje vjerskih pogleda, od najstarijih vremena (prahistorija, antika, rani srednji vijek), korijeni današnjeg multireligijskog bosanskog društva se ipak nalaze u periodu razvijenog sre-

dnjeg vijeka. Naime, u doba samostalne srednjovjekovne bosanske države, pod kraljevskom dinastijom Kotromanića (tokom XII - XV stoljeća) i konačnim turskim osvajanjem kompletne Bosne (tokom XVI stoljeća), definitivno je udaren pečat multireligijske strukturi Bosne i Hercegovine. U tom periodu su na navedenom prostoru duboko i trajno zaživjele tri monoteističke religije: kršćanstvo (kroz katoličanstvo, pravoslavlje i bosansku crkvu), islam i jevrejstvo. Sve tri religije, i u kasnijem periodu, žive na tlu i u društvu Bosne i Hercegovine, sve do danas, čineći u svijetu rijedak primjer uspješnog multireligijskog, multikulturalnog i multietničkog društva.

Sa tog aspekta, sasvim je nevažno koja je od te tri religije starija ili mlađa, izvornija ili manje izvorna, jača ili slabija, odnosno koja ima više ili manje sljedbenika u pojedinim historijskim razdobljima. Bitno je da svaka od tih religija snažno obilježava izgled i razvoj specifičnog bosanskog društva već više stoljeća i da je današnje društvo u svakom kutku Bosne i Hercegovine nezamislivo bez njihovih duhovnih i tradicijskih vrijednosti.

Za ovu priliku navodimo samo neke karakteristike tih religija:

BOSANSKA CRKVA još od XII stoljeća je najvažnija religija praktično u cijeloj srednjovjekovnoj Bosanskoj državi. Njoj pripada banska, a kasnije kraljevska dinastija Kotromanića, većina plemstva i naroda. Teško stradanje doživljava sredinom XV stoljeća širenjem katoličanstva. U narednim stoljećima nestaju i posljednji njeni pripadnici, a neki vjerski elementi Srkve bosanske sačuvani su kroz simbiozu i sinkretizam sa drugim religijama (narочito islamom kod Bošnjaka);

KATOLIČANSTVO se na tlu Bosne i Hercegovine širi postepeno kroz cijeli razvijeni srednji vijek. Isprva sporo, zbog vrlo jake Bosanske crkve, ali uporni rad franjevaca i nastojanja Rima i Ugarske, dovode do prevage katoličanstva pred sami dolazak Turske u Bosnu 1463. godine. Ono se do dolaska Austro-Ugarske razvija pod specifičnim uslovima (na prelazu

XVII/XVIII stoljeća se značajno iseljava katoličko stanovništvo na sjever, a krajem XVIII i tokom XIX stoljeća opet, naseljava iz Dalmacije i Zapadne Hercegovine), a iza 1878. godine, dobija novi zamah (doseljavanjem katolika raznih naroda). Tokom XX stoljeća se razvija sukladno općim historijskim uvjetima obje jugoslovenske države kao i druge religije.

PRAVOSLAVLJE u Bosnu i Hercegovinu dolazi iz Vizantije preko srednjovjekovne Srpske države. Zato u srednjem vijeku zahvata samo njene krajnje istočne dijelove (okolina Trebinja, gornje Podrinje). Turskim osvajanjem srednjovjekovne Bosne i pravoslavlje se, krajem XV i tokom XVI stoljeća, širi na veći njen dio. Šire ga stočari Vlasi, koji su nešto ranije primili pravoslavlje, a koje Turci pomjeraju sa svojim granicama. Tokom XVII stoljeća Vlasi nestaju, a u drugoj polovini XVIII i tokom XIX stoljeća se na pusta zemljišta, u značajnom dijelu Bosne i Hercegovine, naseljava kao kmetovsko, pravoslavno stanovništvo sa jugoistoka (Sandžak, Crna Gora, Istočna Hercegovina).

ISLAM se u dijelovima srednjovjekovne Bosne sporadično pojavljuje još u XII/XIII stoljeću, ali suštinski se pojavljuje dolaskom Turaka. U drugoj polovini XV i tokom XVI stoljeća se odigrava masovan prelazak na islam, uglavnom autohtonog srednjovjekovnog stanovništva na tlu Bosne i Hercegovine. Tokom XVII/XVIII stoljeće u Bosni živi pretežno muslimansko stanovništvo, čiji se udio u ukupnom stanovništvu u XIX stoljeću smanjuje masovnim doseljavanjem pravoslavnog i katoličkog. Muslimansko stanovništvo je takođe izloženo ratnim stradanjima, gladi i epidemijama od 1683. godine do kraja osmanske uprave i nije značajno povećano niti doseljavanjima sa sjevera (Mađarske, Slavonije) i Srbije. Tokom Austrougarske uprave je odseljavalo u Tursku. Muslimani su kao pripadnici islama, tokom XX stoljeća, usljed nepovoljnih općih historijskih prilika, imali složen razvoj .

JEVREJSKA religija se u Bosni i Hercegovini javlja u XVI stoljeću kada se u Tursku nase-

ljavaju protjerani Jevreji iz Španije tzv. Sefardi. Brzo se uklapaju u već multireligijsko i multikulturno bosansko društvo. Za vrijeme Austrougarske se iz srednje Evrope naseljavaju Jevreji tzv. Aškenazi. Tokom Drugog svjetskog rata su izloženi velikom stradanju, tako da ih je danas vrlo malo.

Multireligijska tradicija u Gračanici i okolini

Kao multireligijska i multikulturna sredina, Gračanica i njena okolina u tom pogledu dijeli sudbinu Bosne i Hercegovine. Kao što je Sarajevo stoljećima klasični primjer tolerancije i suživota raznih zajednica, možemo slobodno to reći i za grad Gračanicu i njenu okolinu.

Gračanica je tipična sredina bosanskog društva, u kojoj vidimo stoljetni suživot i toleranciju svih religijskih zajednica karakterističnih za cijelu Bosnu i Hercegovinu. I ne samo da je to odlika Gračanice i okoline u historiji, već to vidimo i u suvremeno doba, u vrijeme najstrašnijih razaranja zajedničkog života, kakvo je bilo u zadnjem ratu. Osvrnimo se samo nakratko na multireligijsku tradiciju Gračanice i njene okoline, kroz postojanje i razvoj navedenih religija na ovom prostoru.

BOSANSKA CRKVA i njeni brojni pripadnici su dokumentovano prisutni na području srednjovjekovne oblast Usora, a koja je zahvatala i Gračanicu i okolinu, još od početka XIII stoljeća. U XV stoljeću je i obližnji srednjovjekovni grad-utvrda Sokol, prema očuvanim dokumentima u posjedu bosanskih vladara Kotromanića, koji su starinom pripadnici bosanske crkve. I danas se o okolini (Babići, Škahovića, Sokol, Piskavica, Brijesnica, Lukavica, Skipovac, brojni lokaliteti na Ozrenu) nalaze stećci, nadgrobni spomenici pripadnika te vjere. Nepoznato je dali su nestali u vrijeme dolaska turske uprave u ove krajeve 1520. godine u procesu masovnog prelaska autohtonog bosanskog stanovništva na islam ili su njihovi zadnji pripadnici postojali još neko vrijeme.

KATOLIČANSTVO i njegovi pripadnici su najvjerojatnije postojali krajem srednjeg vije-

ka u široj okolini Gračanice. Tome ide u prilog i postojanje franjevačkih samostana u Tešnju i Tuzli. Organizovane manje zajednice katolika, vjerovatno sa crkvama, postoje u Gračanici i Miričini tokom XVII stoljeća. Iz okoline Gračanice, tj. doline Spreče, katoličko stanovništvo odseljava se ka sjeveru na prelazu XVII u XVI-II stoljeće. Ponovno se katoličko stanovništvo u Gračanici i okolini javlja za vrijeme Austrougarske uprave, iza 1878. godine, a današnju crkvu podižu početkom XX stoljeća.

PRAVOSLAVLJE nije dokumentovano postojalo u široj okolini Gračanice u srednjem vijeku. Vlaško stočarsko stanovništvo, koje je pretežno primilo pravoslavlje (u Sandžaku, Crnoj Gori, Kosovu) Turci, širenjem svog carstva naseljavaju u novoosvojene krajeve Bosne kao graničare. Tako krajem XV stoljeća neka njihova plemena naseljavaju na Ozren (gdje krajem XVI stoljeća grade crkvu-manastir) a početkom XVI stoljeća i u nahiju Sokol oko Gračanice. Gubljenjem privilegija, Vlasi u XVI/XVII stoljeću nestaju (odlazak dalje za granicom, prelazak na islam). Novo brojno pravoslavno stanovništvo na Ozren i okolinu Gračanice se naseljava iz istih planinskih krajeva sa jugoistoka u drugoj polovini XVIII i tokom XIX stoljeća. Obnavlja se manastir Ozren i pred sam kraj turske vlasti grade i crkvu u Gračanici (stara u Varoši).

ISLAM se vjerovatno javlja u široj okolini Gračanice u XII/XVIII stoljeću (Kalesija, Posavina) i pri turskom osvajanju srednjovjekovne Bosanske države 1463. i 1464. godine, a Srebreničke banovine (sa srednjovjekovnim gradovima Srebrenik i Soko) iza 1520. godine. Tada se uspostavlja turska uprava i započinje snažan proces islamizacije koji već 1548. godine zahvata veći dio stanovništva Gračanice i okoline (prije 1533. i 1548. godine postoje džamije u Sokolu i Gračanici). Već krajem XVI stoljeća na širem prostoru Gračanice je pretežno muslimansko stanovništvo (1600. godine je Gračanica značajan grad, sa osam džamija i mesdžida). Od 1697. godine, pa kroz cijelo XVIII stoljeće muslimansko stanovništvo je izloženo

velikim stradanjima (ratovi, gladi, epidemije). Postepeno se oporavlja kao zajednica (doseljava se i brojno stanovništvo iz Mađarske, Slavonije, Srbije i sa planinskog juga), tako da austrougarski period dočekuje kao najrazvijenija na ovom području (prije 1878. godine Gračanica ima 11 džamija i 2 medrese-više islamske škole, kao i više džamija po okolnim selima: Sokol, Džakule, Orahovica, Čekanići, Brijesnica, Klokočnica, 2 u Lukavici, 2 u Sjenini,...).

JEVREJSTVO u Gračanicu donose Sefardi krajem turske uprave. Vrlo dobro se uklapaju u gračaničku sredinu i bave se trgovinom. Ubrzo, krajem XIX stoljeća, grade i svoj hram u Donjoj Čaršiji. On je srušen u Drugom svjetskom ratu (Gračanlije i danas to mjesto nazivaju Havrište) a jevrejska zajednica Gračanice doživljava stradanje. Preostali jevreji se postepeno raseljavaju, a posljednji u Gračanici umire 1980. godine.

OSTALA VJEROVANJA. Staroslavenska vjervovanja koja su u Bosni i Hercegovini postojala još prije prihvatanja monoteističkih religija ostavila su traga u narodnoj tradiciji, naročito kroz simbiozu i sinkretizam. U Gračanici i okolini su očuvana kroz toponime (voda Perun na Ozrenu i drevni cvijet sabljica-perunika na greblju uz staru džamiju u Sokolu, po staroslavenskom bogu groma, lokalitet Trzna u Sokolu, po vjerskom obredu) ili kultove. Tako je i danas kod Gračanlija vrlo prisutno poštovanje drveta lipe, kao svetog i oduvijek najrasprostranjenijeg drveta u gradu, a nadaleko je poznata stara lipa neposredno pored glavne džamije. Zabilježena je krajem XIX stoljeća u Gračanici i simbioza staroslavenskog žrtvovanja životinja pod lipom i islamskog kurbana. Do nedavno je bio prisutan i kult vrhova, kroz molitve, a kasnije dove za kišu na brojnim istaknutim vrhovima i brdima.

Multireligijsko društvo u Gračanici danas

I u suvremeno doba (zadnje stoljeće) Gračanica je tipičan primjer multireligijskog, multikulturnog i multietničkog društva, obilježenog

tolerancijom i suživotom različitih zajednica na "bosanski način". Kao što i danas u Sarajevu, glavnom gradu Bosne i Hercegovine, simboli glavnih monoteističkih religija: džamije, crkve i sinagoge, postoje i žive na malom prostoru i čine ga na neki način multireligijskim središtem modernog evropskog društva, tako nešto slično imamo i u Gračanici. Naime, još početkom XX stoljeća u središtu Gračanice se na malom rastojanju nalaze: Havra (jevrejski hram), glavna džamija, pravoslavna i katolička crkva.

Iako je Gračanica, kao i cijela Bosna i Hercegovina, od 1992. do 1995. godine, bila izložena strašnom ratu s još strašnijim razaranja, hiljadama prognanika, problemu preživljavanja, Gračanica, njeno društvo i gračanički stoljetni duh tolerancije i suživota među različitim zajednicama, su izdržali odgovornost historijskog trenutka, te nije bilo nikakvih trvenja među zajednicama. Tokom rata građani i zajednice Gračanice, su bez obzira na religijsku, etničku i drugu pripadnost, izdržali sve ratne nedaće i nadvladali njegove posljedice.

Brojne su činjenice koje govore o navedenoj toleranciji i suživotu u gračaničkoj društvenoj sredini. Tokom zadnjeg rata, za razliku od nekih dijelova Bosne i Hercegovine, nije bilo niti jednog primjera ratnih zločina, zločina protiv humanosti ili genocida u Gračanici. Cijelo vrijeme rata su normalno djelovale i pomagale svim građanima bez razlike na pripadnost, humanitarne organizacije: Merhamet, Caritas, Dobrotvor i druge. Najvažniji je dokaz svakako činjenica da su cijeli rat netaknuti "preživjeli" i glavni simboli islama, katoličanstva i pravoslavlja u Gračanici: glavna džamija, te katolička i pravoslavna crkva – smješteni u samom središtu grada, na međusobnoj udaljenosti od samo par stotina metara. Slijedom stoljetne tradicije tolerancije među različitim religijskim, etničkim i kulturnim zajednicama i jedinstvenog duha suživota, sigurno je da će i u budućim vremenima: kupole, munare i tornjevi, ezani i zvona, u Gračanici činiti osnovne vrijednosti demokratskog i modernog bosanskog društva.